

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

HOLMI

XVIII. évfolyam 6. szám

2006. június

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Gergely Ágnes*: A tengerszoros • 723
Szakács Eszter: Laodameia • 725
Wilheim András: „Mindennapi” • 726
Papp Márta: Kurtág György „Orosz kórusai” • 732
„Kurtág arra kényszeríti előadóit,
hogy kezdjenek új életet”
(Csalog Gábor és Dolinszky Miklós
beszélgetése) • 742
Határ Győző: Hajasbaba • 749
Bölcselem • 750
Térey János: A. & D. • 751
Tandori Dezső: A Semmi Percek • 752
Tallár Ferenc: Poétika és etika • 754
Darányi Sándor: Akartuk ezt a lutrit • 764
Szabálytalan (píse) szonett • 765
Győri László: A népbiztos délutánja • 766
Miklya Zsolt: Nájlon alatt • 768
Hét angyalujj • 769
Pallag Zoltán: Duna • 770
Kiss Judit Ágnes: Tükör előtt • 771
öreges • 771
hulladék • 772
Rosmer János: Térd • 772
Barokk táborban • 773
Lajosok • 773

FIGYELŐ

Radnóti Sándor–

Bazsányi Sándor–*M Tóth Éva*: Három bírálat egy könyvről (Nádas Péter: Párhuzamos történetek) • 774

Radnóti Sándor: Pécs, Páty, Párizs (Bagi Zsolt: A körülírás. Nádas Péter: Emlékiratok könyve) • 804

Báthori Csaba: Az átrombolt helyszín (Győri László: A kései Éden) • 810

Szalai Júlia: Polgárvilág – darabokban (Losonczy Ágnes: Sorsba fordult történelem) • 814

Dupcsik Csaba: „...Itt az alkalom a kivégzésükre”
(Katz Katalin: Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt-történetéhez; Bársony János–Daróczi Ágnes [szerk.]: Pharrajimos. Romák sorsa a nácizmus idején; Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”) • 824

Csorba László: Reviczky – két szobában (Gondolatok a Petőfi Irodalmi Múzeum Reviczky-kiállítása kapcsán) • 833

Bíró Yvette: Hét megjegyzés Kundera hét fátylához (Milan Kundera: A függöny) • 836

Lator László: Somlyó György (1920–2006) • 841

Tomaji Attila: Siratni lehet már, méltatni még nem • 843

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság

Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénnytársaságok

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)

További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

„...ITT AZ ALKALOM A KIVÉGZÉSÜKRE”

Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokausztörténetéhez*
Pont, 2005. 158 oldal, 2490 Ft

Bársony János–Daróczy Ágnes (szerk.):
Pharrajimos. Romák sorsa a nácizmus idején I–II.
L'Harmattan, 2004. 213 oldal, 2100 Ft,
ill. 83 fotó- és dokumentummásolat, 1400 Ft

Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres
és végleges megoldása”. Tanulmányok
a XX. századi „cigánykérdés” történetéből*
Csokonai, Debrecen, 2004. 284 oldal, 2480 Ft

A holokauszt nem „csak” történelmi esemény, hanem egyúttal korunk egyik legfontosabb szekularizált narratívája gonoszról, szenvedésről, bűnről és elégtételről – vagy sokszor inkább az elégtétel fájdalmas hiányáról. S bár a holokauszt valóban megtörtént, még hozzá alapvető vonásaiban úgy, ahogy az a narratívában áll (ez cseppet sem triviális állítás, hiszen számos megalkodatlan, téves vagy akár hazug történet is „virágzik”), feszültségek mégis adódhatnak a narratíva és a történettudomány nézőpontjai vagy igényei között. Elég a közismert „kivételességitára” gondolni, amelyben az érvek (és indulatok) akörül csapnak össze, hogy a történelem egyedülálló eseménye volt-e az a gyilkosságsorozat, amelynek során a nácik megpróbálták kiirtani a zsidóságot, vagy a történelem, főleg a közelmúlt számos népiptásának egyike?

Talán csak „diplomatikus” ravaszkodásnak tűnik, de véleményem szerint a fenti dilemma ellentéte feloldható, ha értelmezésünkbe bevonjuk nemcsak a szándékokat és tetteket, hanem azok értelmezéseit is. Így ugyanis láthatóvá válik, hogy a zsidónak minősített személyek tömeges legyilkolása már a második világháború idején viszonyítási ponttá, összehasonlítási alappá vált nemcsak más tömeggyilkosságok elszenvetői és értelmezői, hanem – tényleges és potenciális – *elkövetői számára is*. Egyetlen példát idézve, amely egyúttal már recenziónak témáját is megidézi: 1944 közepének, második felének Magyarországon számos cikk vagy irat sürgette a „cigánykérdés” „radikális és végleges megoldását” – „a már megoldott zsidókérdés mintájára”.¹

Fél év leforgása alatt három könyv jelent meg a roma holokausztról, vagyis a Porrajmosról vagy Pharrajimosról (az elnevezés kérdésére később még visszatérek). Igazi áttörésről beszélhetünk, hisz korábban csak egy monográfia (a fent hivatkozott Karsai-mű), egy tankönyv,² egy interjúkötet,³ valamint néhány cikk, interjú vagy könyvrészlet foglalkozott a témával, évtizedek megalázó érdektelenségét követően.

„Tisztán szakmai”, történettudományi szemzőgből nézve, a főbb események leírásában a fent említett művek között (Katz Katalin könyvének kivételével, l. később) tulajdonképpen alig vannak kibékíthetetlen ellentétek. Mégis, a szerzők sokszor hallatlan indulatokkal feszülnek egymásnak. Mindez nem magyarázható pusztán a feldolgozás megkésztettségével: a zsidó holokauszt kutatói között sok évtizedes hagyományai vannak az ilyen, „tisztán szakmai” alapon nehezen vagy egyáltalán nem magyarázható kölcsönös kiátkozásoknak. S a vita talán azért torkollik olyan gyakran az ún. „számháborúba”, tehát az áldozatok számának becslése körüli konfliktusba, mivel ez valóban szakmailag vitatható és eldönthető kérdés – lenne. Nem értek egyet azokkal, akik szerint „ezt már sosem lehet pontosan megbecsülni”, illetve, hogy „éppen ezért egyenlő súllyal kellene ismertetni az ötezres és az ötvenezres becsléseket is”; ugyanakkor egyet kell értenem azokkal, akik e recenzió korábbi változatát, illetve egy kéziratot olvasva arra figyelmeztettek: nem ez a lényegi kérdés, s így a „számháború” tárgyalása alapjaiban vezethet félre bennünket. A vita ugyanis valójában arról szól, hogy mi a Porrajmosról szóló narratíva szerepe és súlya a nemzeti (és európai) kollektív emlékezetben; s ezért kapott a vita hallatlan érzelmi töltést is.

A roma holokausztról magyar nyelven elsőként monográfiát író Karsai László – Katz Katalin szerint, aki számomra zavarbaejtő következetességgel üti rá könyvének szinte minden szereplőjére a „megfelelő” címkét⁴ – magyar zsidó. Még ha eltekintünk is ettől az „információtól”, tudva, hogy Karsai munkásságának oroszlánrészét a zsidó holokauszt kutatása töltötte ki, gyanítható lenne, hogy ez már önmagában alapvetően befolyásolta, ahogy a Porrajmosra/Pharrajimosra tekintett. Katz nyíltan és élesen támadta Karsait, mondván, hogy „a ho-

lokauszt zsidó kisajátítási kísérletének jegyében” tevékenykedik; Daróczy Ágnes és Bársony János pedig azzal vádolta meg, hogy Karsai Porrajmost „bagatellizáló” érvei a holokauszttagadókéhoz hasonlóak, s így objektíve azok érdekeit szolgálja. Ha nem értették, hogy ezek a minősítések mennyire durva sértések egy holokausztkutató számára, legyen bármilyen származású is, az nagyon szomorú (ha értették, akkor még inkább); ugyanakkor (részben reakcióként?) publicisztikai vitacikkeiben Karsai is „bedurvult”. Egy 1998-as cikkében már egyenesen „világos politikai szándékot” sejtetett az „imaginárius második világháborús szenvedések hangoztatása mögött”, sőt azt is leszögezte: „A zsidó vézorkorszakot egy lapon emlegetni a cigányok második világháborús üldözésével viszont tudománytalan. Nemcsak a nagyságrendi különbség miatt.” (*Nép-szabadság*, 1998. aug. 17. 10.) Ezzel viszont Karsai nemcsak saját monográfiájának mondott ellent,⁵ hanem azt sem érezte, hogy ezt a romák ügyének elkötelezettek, legyenek bármilyen származásúak, durva támadásnak és kirekesztési kísérletnek fogják érezni (ha pedig érezte, és mégis leírta, akkor az még szomorúbb). (Nyilván nem fogom elérni, hogy mindkét oldal elfogadjon egyfajta döntőbírónak, de remélem, azt sem fogom „elérni”, hogy mindkét oldal egyformán megsértődjön rám.)

A zsidó holokauszt történettudományi értelmezésében a két legfontosabb irányzatot intencionalistának, illetve funkcionalistának nevezik. Az előbbi szerint a magyarázat kulcsa Hitler antiszemitizmusában rejlik, amely mindig is a zsidók „eltüntetésére” törekedett, s csak megragadta azt a lehetőséget, amelyet a világháború jelentett a régi terv megvalósítására. A funkcionalisták szerint viszont nem létezett semmiféle terv, a gyakran kaotikusan és opportunistá módon cselekvő, lépten-nyomon egymással is ütköző náci erős emberek, intézmények, hivatalok, koncepciók és tervek eredőjeként, lépésről lépésre alakult ki a „végső megoldás” forgatókönyve. Mindkét koncepcióban közös elem, hogy a tömeggyilkosságot kiterjedt bürokratikus gépezet tervezte, irányította és szervezte. „A németek” antiszemitizmusának kiterjedtségéről még fél évszázaddal a háború lezárulta után is ki-kiújultak a szenvedélyes viták, mindenesetre két kérdésben a mérvadó történészek többsége egyetért: egyrészt a németek *jelentős része* fogékony volt az antisze-

mita propagandára Hitler hatalomra jutását megelőzően is, *önmagában* ez azonban nem magyarázza a holokausztot – hisz fel lehetne sorolni még néhány európai országot, ahol az antiszemitizmus egyértelműen kiterjedtebb volt, másrészt a végrehajtásban bűnrészes százerek közül számosról, néhány főbűnösről is kimutatták, hogy korábban nem foglalkoztatták őket a zsidók, s nem mutatták jelét az antiszemitizmusnak. Az ilyen emberek a tömeggyilkosságot feladatnak, az ő speciális szakértelmet követelő munkájuknak fogták fel. Az ilyen mentalitás kialakulását, az ilyen, a jelek szerint bármilyen célra beprogramozható bürokratikus gépezetek létrejöttét sokan a „modernitás sötét oldalának” tudják be. S bár az újkori politikai antiszemitizmus magyarázatának is könyvtárnyi irodalma van, egy kérdésben ugyancsak egyetértés uralkodik: „a zsidó” a náci – és például magyar elvbarátaik – világképében szinte mitizálódott, a világot mozgató erők negatív pólusává változott, s az igazán megszállott antiszemita számára minden a „zsidóval” folytatott küzdelemről szólt.

A fenti diskurzust jól ismerők – mint amilyen Karsai László – számára a cigányság második világháború előtti helyzete valóban zavarbaejtő eset lehet. Nem csak arról van szó, hogy a két világháború között Magyarországon a cigánysággal foglalkozó újságcikkek, könyvek, hivatalos iratok stb. száma nagyságrenddel kisebb volt annál, mint amennyi a zsidósággal – vagy például a többi Kárpát-medencei etnikummal vagy „a némettel” – foglalkozott, hanem arról is, hogy a fenti értelemben vett „kitüntetett” szerepet a romáknak még a legvadabb cigánygyűlölők sem szántak. Nem abban áll a különbség, hogy – mondjuk – gyakran még a cigányellenesek is „kivéteként” emelték ki „a mi derék, muzsikus cigányainkat”, hanem arról, hogy a magyarországi cigányság volt ebben a korban a legkevésbé modernizálódott, a legkevésbé iparosodott, a bürokratikus gépezetek számára a legkevésbé elérhető csoport. „Igazi”, szekeres-sátras vándorcigányok az 1930-as évekre nem nagyon lehettek az országban (már az 1890-es évek történelmi Magyarországon is, a környezetük által cigánynak tartott emberek 3,6 százaléka volt csak „kóbor”), mégis jellegetes, hogy amikor egyáltalán szóba került a „cigánykérdés”, a magukat illetékesnek vélők állandóan a „kó-

borcigány-kérdéssel” kínlódtak (l. lejjebb). A „kőborság” annak metaforája volt, hogy a modern állam nem igazán tudott mit kezdeni az azzal a százezernél több polgárával, akikről – hamis sztereotípiákon túl – szinte semmit sem tudott, akik ugyan letelepedve éltek, de kiszorulva a többségi intézmények csaknem teljes köréből, és éppen kiszorulóban a tradicionális munkamegosztás rendszeréből is, ahol évszázadokon át helyük volt.

S elsősorban ezzel magyarázható a roma holokauszt minden olyan sajátossága, amely megkülönbözteti a zsidó holokauszttól: a viszonylagos szervezetlenség, elkapkodottság és kevésbé dokumentáltság. Mindezek a különbségek azonban – akárcsak az áldozatok száma –, ha nem is jelentéktelen, mégis másodlagos kérdések *ahhoz képest*, hogy a tömegvilkosság egyáltalán megtörtént, hogy az áldozatokat és a túlélőket nem követték meg, hogy a célponttá vált népcsoport a mai napig rasszista indulatok – és gyakran támadások – áldozata, s így a népirtás sérelmeik és félelmeik gyújtópontjává vált. Feltehetően nem csak a recenzens hallotta már a saját fülével a cigányokkal kapcsolatban a „*bárcsak Hitler a cigányokkal kezdte volna...*” kezdetű rasszista lemezt.

Lehet, hogy ezek után az lenne logikus, ha így folytatnám: és másodlagos, hogy ki milyen színvonalon ír a Porrajmosról, ahhoz képest, hogy ír egyáltalán. Itt azonban már szaktudományom védőjeként szeretnék fellépni. Kézpiskolai irodalomóráimon úgy tanultam: Kazinczyék annak idején minden magyar nyelven verselő dilettánst üdvözöltek; évtizedekkel később viszont, a reformkorban, amikor már több költőóriásunk is tevékenykedett, eljöhettek az irodalomkritika kora is. Így a továbbiakban én is „másodlagos” dolgokkal – a Porrajmosról/Pharrajimosról szóló új könyvek *kritikájával* szeretnék foglalkozni.

Katz Katalin könyvének első soraiban tisztázta, mi az ő személyes pozíciója, honnan ered személyes elköteleződése a téma kutatása iránt. Holokausztúlélő családban született, még gyermek volt, amikor – 1957-ben – családjával Izraelbe emigrált, s először harminc év elteltével tért vissza Magyarországra. Meghatározó jelentőségű élményként említette, hogy nyolc éves korában az apja arról beszélt neki: nem szabad előítéletesnek lenni a cigányokkal szemben, akik rabtársai voltak a lágerben. Nyilván-

való módon úgy érezte: ismételten hangsúlyozott zsidósága nagy hitelességet kölcsönzött a holokauszt „zsidó kisajátítása” elleni fellépésének.

Katz 1995 és 2000 között kilenc alkalommal járt Magyarországon kutatni; egy-egy alkalommal két-hat hétig maradt, s így sikerült ötvenhét interjút gyűjtenie. Ebből negyven interjút készített személyesen, harmincnyegyet Porrajmos-túlélővel (a többbit „*második-harmadik generációs túlélővel*”, illetve „*informátorral*”); bevont még az elemzésbe huszonöt, mások által készített, korábbi publikációkban megjelent írást is.

Minden egyes interjú kincset ér, hiszen hat évtized elmúltával visszavonhatatlanul megfoghatkoztak – a magyarországi nem cigányoknál rosszabb életkilátásokra számító – túlélők, s Katz Katalinnak abban is igaza van, hogy az interjúk által gyakran nyerhetünk az írásos források által el nem érhető ismereteket. Ugyanakkor az interjúkkal nyert tudásnak *önmagában* komoly korlátai is vannak, s Katz ennek szemlátomást nincs tudatában. Még akkor sem, ha természetesen tudatosította, hogy a vallomások számos részletkérdésben homályosak és ellentmondásosak. Ő maga idézte fel két testvér példáját, akik – kilenc és tizenegy évesen – együtt éltek át egy deportálást s a menet megbombázását, de míg az egyik kilenc-tízezer, addig a másik nyolcszáz deportáltról, az egyik hat-hétezer, a másik százötven halott-ról beszélt, és így tovább. „*De mindezek ellenére mégis, két hiteles tanúvallomásról van szó, mely bemutatja az összegyűjtés, a meneteles, a halál történetét, hogy végül bulldózerekkel hatalmas tömegsírba temették az embereket, köztük a két tanú nagymamáját.*” (24.)

Önképe szerint Katz „*zavarás és irányítás nélkül bátorította*” riportalanysait, s nem intette a legkisebb reflexív óvatosságra sem az a tény, hogy az általa személyesen készített interjúkban több részlet hangzott el a koncentrációs táborokról, mint a magyar – hangsúlyozottan nem zsidó és nem roma – segítőtársa által készített interjúkban. Sőt, maga Katz sarkította az ellentmondást, amelyet érdemes hosszabban is idézni: „*Amikor a roma túlélőkhöz utaztam, nem tudtam előre, mit fogok hallani. Felidéztem holokausztúlélő apám gyermekkoromban elhangzott mondatát, mely szerint a romák »testvéreink a bajban, a nácik ugyanúgy üldözték őket, mint minket.« Ezek a szavak határozták meg hozzáállásomat. [...]*

Ez a közelségből adódó szakértelem jobban kitént, amikor összehasonlítottam a beszélgetéseimet a gondosan felkészített asszisztensem néhány interjújával. Szociális munkás foglalkozású lelkes magyar segítő-társam nem zsidó és nem roma. Reakcióiból kiténik, hogy a koncentrációs táborok irréális valósága számára csak az általános tudás és nem a familiaritás szintjén ismerős, s ezért néha interjúalanyai bezáródtak, s tanúvallomásuk általánosabb leírásokra korlátozódott. (Történeteik így is fontosak.) Ezzel szemben, mivel nem Magyarországon élek, több kérdésben igen tudatlan voltam, s a jelenlegi viszonyok nem mindig voltak teljesen világosak számomra. Mindez ellenkező szerepet játszott, mint kutatási asszisztensem tájékozatlansága. A romákhoz való hozzáállásomból hiányzott az a megosztó zavartság, mely szintén kötelezően adódik a magyarok és a romák közt fennálló feszültségből. Hasznosnak bizonyult a megértést lehetővé tevő közelség és empátia, valamint a távolság, melyek lehetővé tette [sic – D. Cs.], hogy a dolgokat perspektívából lássam.” (26.)

Súlyosbította a helyzetet, amikor Katz megpróbálta módszerét elméletileg alátámasztani. Konstrukciójában az ellenpont, a „*történelemtudomány pozitívista hagyománya*”, amely kizárólag „*dokumentáción és iratokon*” alapuló bizonyítékokat fogad el, és így szerinte „*szélsőségséggel éppenséggel el is torzíthatja a valóságot. Erre a tudományosságra hivatkozik... [a] holokauszttagadó Robert Faurisson*” is. Miután a következő bekezdésben Karsai László módszerét „*az előbb említettéhez*” hasonlította, kategorikusan kijelentette, hogy ez a módszer már csak azért sem adekvát, mivel „*dokumentumok és iratok az adott korból vagy nem voltak, vagy megsemmisültek*”. (21. k.) Túl azon, hogy a holokausztról hihetetlen mennyiségű dokumentum és irat áll rendelkezésre, s túl azon, hogy miután Katz Katalin lejegyezte, az interjúja is „csak” egy dokumentum lesz a kívülálló számára, az érvelést sem értem: e szerint az egyetlen lehetséges forráscsoportot a túlélők visszaemlékezései jelentenék? (Katz idézetében egyébként Faurisson nem is dokumentumokat, hanem szemtanúk visszaemlékezéseit „követelte”, olyanokéit, „*akik saját szemükkel látták a gázkamrákat*”). Sajnálom, ha durvának tűnik a következő mondatom, de muszáj egyértelműen fogalmaznom: azért, mert Katz nem ért a „*dokumentáción és iratokon alapuló, hivatalos történetíráshoz*”, azért nem kellene azt ilyen könnyedén átengednie, például a nettó hazudozó francia holokauszttagadónak.

A fentiekől eltekintve, más pontokon is érődik, hogy Katz nem történész vagy szociológus: szemlátomást nem értette például a törvény és a rendelet közötti különbséget (21., 27.); Karsainak azt a megjegyzését, miszerint egy rendelet önmagában még nem bizonyítja annak végrehajtását is, mint kirívó ellentmondást idézte fel (22.); nem értette a „cigány” és a „kóbor cigány” közötti különbséget sem, így kóbor cigányok hiányáról szóló iratokat úgy értelmezett, hogy adott területről már deportáltak az összes cigányt (30.); ha ez így lenne, akkor a cigányokat már a háború előtt deportáltak volna (l. Purcsi kapcsán alább); ha magyar nyelvű levéltári anyagokat tanulmányozott az anyanyelvén, és azokat magyar nyelvű közönség számára idézte, akkor hogyan és miért lett egy főszozalgabíróból „*körzeti bíró*”? (30.)

A kontextus felvázolásakor Katz számos esetben a fentiekhez hasonlóan értetlennek mutatkozott. A „*hagyományos roma életformát*” idillikus, háborítatlan világként írta le, amelybe feszültséget csak az üldöző külvilág vitt. Bár maga is említette, újra meg újra elfelejtette, hogy Magyarországon a romák nagy többsége már a XIX. század végén nem cigány anyanyelvű volt, és elsöprő többsége letelepedett életmódot folytatott. „*Ma már bizonyított tényként*” csodálkozott rá a XVIII. század óta ismert összefüggésre, miszerint a romák eredete Észak-Indiába nyúlik vissza. A szocializmus koráról, amely az egyetlen olyan modern korszak volt, amelyben a romák között is megvalósult a teljes foglalkoztatottság, azt írta, hogy ekkor a cigányok „*nincstelének és munkanélküliek lettek*”. Honnan vehette, hogy a „*XX. század elején cigánynak nevezésüket is megtiltották...*”?

Feltehető azonban, hogy Katz Katalin első sorban nem is kutatónak tekinti magát, hanem *harcosnak*, egy ügy elkötelezett, radikális harcosának. Radikalizmusa azonban, sajnálatos módon, nemcsak elvi következetességében nyilvánult meg, hanem az „ellentábor” körének túl tág meghúzásában, illetve abban, hogy szemlátomást a „saját táborba” tartozók között is állandóan megingást és elhajlást gyanít. Jól látható ez a lajoskomáromi forгатás történetéből, amelynek leírása és elemzése a kötetnek mintegy ötödét tette ki. Lajoskomáromban a háború utolsó szakaszában kivégezték a helyi romákat. 1996-ban forгатócsoport érkezett a dunántúli sváb faluba, Jancsó Miklós filmrendező és Daróczi Ágnes riporter vezetésével, hogy

történelmi dokumentumfilmet forgassanak az ügyről – ez lett később a TEMETETLEN HOLTAK. A forgatócsoporttal tartott Katz is, aki utóbb keserűen konstatálta: „A filmben nincs elégséges adat sem bírósági vizsgálathoz, sem történelmi tényfeltáráshoz. Megvágják, s soha nem küldték el hozzám a teljes anyagot, ami pedig alkalmas lehetett volna történelmi kutatásra vagy bírósági procedúrára.” (95.) A falu sváb–magyar lakói Katz víziójában kollektíve bűnösök, beleértve a háború után született nemzedékeket is, hiszen azok is a bűnös családokba születtek. „Köztudott, hogy... a falu vezetői ma is azoknak a családoknak a tagjai, akik a nyilas rendszer idején irányítottak. A narratív idő újra bezárta a kört, és visszahozta azokat, akik türelmesen váraakoztak az időök kronologikus változására, míg visszatérhettek a falu hatalmi központjába.” (107.) A falubeliek többsége egyértelműen elutasította a múlttal való szembenézést – az elfojtás és a háritás eme, holokauszt-kutatók számára nyilván sajnálatosan ismerős jelensége mögött Katz szerint egy jól szervezett összeesküvés állt.⁶

A „saját oldal” képviselői pedig nem nőttek fel Katz Katalin szintjére. Jancsó Miklós a megalkuvó többség képviselőjévé süllyedt,⁷ de a roma riporternő⁸ is megkapta a magáét: „Daróczy Ágnes a romák és Jancsó között helyezkedik el, egyszerre képviseli a romákat és a médiát, egyszerre található a központban és a periférián.” (102.) Ennek oka pedig, hogy Daróczy „túl objektív” kérdészi stílusával elárulta, hogy „gádzsófejvel gondolkodott”, s ezáltal „maga is csatlakozik az előítéletekhez és a cigányok kriminalizálásához: általában az üldöztetés igazolásához”. (Katz, 97.) Katz építő kritikája után állítólag maga Daróczy is önkritikát gyakorolt ezen a téren.

Ebben a történetben az erkölcsileg makulátlan oldalon csak „a romák” maradtak. És persze Katz Katalin, akiről a könyv alapján nyilvánvaló, hogy kivételes motivációval rendelkezett egy ilyen kutatáshoz, és kiváló empátiával közelített az áldozatokhoz és a túlélőkhöz. Igazán sajnálom, hogy ezzel kell folytatnom: de megfelelő képességekkel és képzettséggel már nem rendelkezett.

Bársony János több mint egy évtizede publikál a roma holokausztról, s megérett már a helyzet munkásságának összefoglalására. A PHARRAJIMOS fontos lépés lehet ezen az úton: Bársony mintegy húszoldalas tanulmányban fog-

lalta össze a romák történetét a XX. század első felében és a roma holokauszt eseményeit, köztül egy kronológiát, valamint egy listát azokról a településekről, ahol kutatásai szerint üldöztetés ért magyarországi cigányokat. A kötet egyéb tanulmányai – mindenekelőtt Purcsi Barna Gyula és Szita Szabolcs egy-egy írása – fontos kiegészítésként szolgáltak egy-egy részletet kutatásához.

Egy megjegyzés: az itt hivatkozott könyvek közül kettő is a „Porrajmos” kifejezést használta. Néhány éve roma értelmiségiek egy csoportja tiltakozott a kifejezés ellen, azt állítva, hogy a szó a magyarországi roma nyelvet beszélők körében nem „felfalást, bekebelezést” jelent, hanem „nemi kitarulkozást”, ezért alkalmatlan a roma holokauszt megjelenésére (Ráduly József, Choli Daróczy József, Rostás-Farkas György, Vajda Imre, ill. Bernáth Gábor levélváltása. *Beszélő*, 2000. november. 121–124.). Talán ez lehet az oka, hogy Bársony János – saját, néhány évvel ezelőtti fogalomhasználatától is eltérően – áttért a ’feldarabolást’, ’pusztítást’ jelentő *Pharrajimos* (egy alkalommal: Phárrájimosz) szó használatára. Érdemes lett volna kitérnie a fogalomhasználatra könyve bevezetőjében.

Az idei roma holokauszt-megemlékezésekről szóló egyik napilapcikk (Népszabadság, 2005. aug. 3. 3.) Marabu rajza illusztrálta: gazdátlan cipők sorakoznak, nyilvánvalóan a Duna-parton kivégzett zsidókra utalva, s mellettük áll még valaki – meztláb. A rajz egyik üzenete tehát az is lehet, hogy a megölt cigányok után kevesebb nyom, kevesebb bizonyíték maradt, mint a zsidóság után. Bársony János egyértelműen azonosul ezzel az értelmezéssel, s mindent megtett annak bizonyítására: több, sokkal több romát üldöztek a második világháború alatt, mint amennyit a hivatalos iratok alapján bizonyítani lehetne. Bársony egy sajátos kettős bizonyítási stratégiát követett: egyrészt összegyűjtötte a romák üldöztetésének dokumentált eseteit, másrészt bizonyítani igyekezett, hogy számos esetben nem maradt írásos bizonyíték, létezik tehát egy „nem dokumentálható” felülszorzó is. A bizonyításnak ez a második lépése időnként kissé sutára sikerült (bár ekkor sem okvetlenül hamis): ilyenkor Bársony egyszerűen kijelentette, hogy az általa korábban ismertettet eseteken kívül még számos, iratokkal alá nem támasztható hasonló

eset is előfordulhatott. Például: „*Dachauban 1126 magyarországi roma rab adatait sikerült megtalálni. Dachauból sokakat tovább szállítottak... más lágerekbe. A kiszállított ezrekről kimutatás nem maradt ránk.*” (29.)

Máskor viszont Bársony sokkal elgondolkodtatóbb dokumentumokat is felhozott az esetleges „nem dokumentálható” szorzó létezése mellett. Az egész magyar holokauszt egyik kulcskérdése az időtényező: a vidéki zsidóságot 1944 tavaszán kezdték deportálni, amikor a nácik már tökéletesen beüzemelték a halálgyárakat, viszont a front Ukrajnában és Dél-Olaszországban húzódott, a német hadigépezet pedig még nem roppant meg – éppen ezért alig maradt túlélő. A budapesti zsidósághoz – leszámítva a munkaszolgálatos férfiakat – csak ősszel tudtak üldözőik hozzáférni, s az ezt követő tömeggyilkosságok és halálmenetek ellenére körükben magasabb volt az életben maradás esélye. Karsai ragaszkodott ahhoz, hogy a magyarországi cigányok deportálásáról és tömeges gyilkolásáról 1944 ősze előtt nincsenek adatok, s ragaszkodott ahhoz is, hogy kulcskérdésről van szó.⁹ Bársony szerint viszont elképzelhető, hogy már korábban, a zsidónak minősített deportáltak közé romákat is „odacsaptak”. Érdekes forrást közölt a magyar holokauszt egyik első fejezetének tartott 1941-es kamenyec-podolszkiji méészárlásról („nem magyar illetőségűnek” minősített „zsidók” ezreit deportálták Ukrajnába, ahol legyilkolták őket). Az ugocsai főispán érintkezésbe lépett a belügyminiszterrel, annak kapcsán, hogy tudomására jutott: a kárpátaljai kormánybiztos ezt „*az alkalmat felhasználja arra is, hogy a kóborló cigányoktól is megtisztítsa a Kárpátalját. [...] [talán] jó lenne, ha én is hasonló akciót kezdeményeznék. [...] kérem a Belügyminiszter úr hozzájárulását ahhoz, hogy a nem magyar állampolgárságú, rendes existenciával és lakással nem bíró és rendészeti szempontból megbízhatatlan cigányokat a kárpátaljaiak mintájára néhány napon belül eltávolíthassam.*” (24.)

Kérdés persze – méghozzá egy olyan kérdés, amelynek érdemes lett volna utánajárni –, hogy mennyi valósult meg a buzgó főispán ötletéből. Példának okáért Bársony a cigányüldözés egyik megnyilvánulásaként idézte a rendszeresen, még a háborús években is ismétlődő országos cigányrazziákat a „kóbor” cigányok ellen. A razziákat illetően azonban nem volna szabad készpénznek venni a deklarációkat:

Pomogyi László kutatásai alapján *egyetlen* esetet talált, amikor cigányrazzián előállított személy ellen büntetőeljárás indult,¹⁰ s úgy vélte, hogy gyakran maguk a csendőri szervek is igyekeztek elszabotálni a feleslegesnek ítélt intézményt. Purcsi Barna pedig nemcsak saját kötetében írta meg részletesen, mennyire látzatintézkedésnek tekinthető a razzia, hanem a Bársony–Daróczy-könyv számára írt tanulmányában is. Endre László pesti alispán – később a magyar holokauszt egyik fő szervezője – különösen szorgalmazta megyéjében a razziákat, de hivatali idejének 1941 és 1944 közötti időszakából a fennmaradt 125 jelentésből 104-ben a csendőrök, jegyzők és főszolgabírák azt jelentették: területükön a razzia nyomán egyetlenegy kóbor cigányt sem találtak (57.).

A korábban már említett terminológiával úgy is mondhatnánk, hogy Bársony János intencionalista: a roma holokauszt elsődleges, talán kizárólagos okának a cigányellenes rasszizmust tekintette. Az ismét csak az ellentétes stratégiát megtestesítő Karsai László is bőségesen idézett rasszista megnyilvánulásokat, de ugyanakkor igyekezett azt is bizonyítani: ha azt nézzük, hogy mekkora irománytengerben jelentek meg az ilyen cigányellenes írások, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek *aránya* jelentéktelen. Karsai ebben annak bizonyítékát látta, hogy a két világháború közötti magyar cigányokat nem fenyegette komolyabb veszély. Bársony viszont minden egyes cigányellenes megnyilvánulásban annak bizonyítékát látta, hogy létezett ilyen veszély, s hogy a két világháború közötti cigányellenes rasszizmus minden egyes megnyilvánulása egy-egy kő a világháborús tömegsírokhoz vezető úton.

Ebbéli erőfeszítésében Bársony időnként hibákat is elkövetett: példának okáért azt írta, hogy 1942-ben Esztergom városa „*zárt cigánytelep, gettó létesítését írta elő minden helyi illetőségű cigány számára*” (24–25.), pedig ez csak egy tervezet volt, amelyet a belügyminisztériumnak jóvá kellett volna hagynia – ezzel szemben még csak válaszra sem méltatták az ötletet (l. Purcsi, 75. és Karsai, 61. és 97–98.). Jellegzetes: Katz – éppen Bársonyra hivatkozva – tényként közli a „*zárt lakóövezet*” „*elrendelését*” (35.), nem tűnt fel neki viszont az esztergomi tervezet legérdekesebb részlete, amit Karsai, Bársony és Purcsi *egyaránt* idézett. Nevezetesen a cigányság „*egy irányba zárt*” definíciója, amelybe te-

hát az előítéletes többségi megítélés szerint „beleszűlyedni” lehet, de „kiemelkedni” belőle nem: „*Cigánynak tekintendő minden cigányszármazású személy, továbbá származására tekintet nélkül minden olyan személy, aki cigányokkal együtt él.*” Érdeemes megjegyezni, hogy későbbi kutatások szerint a magyar közvélemény csaknem fele még az 1970-es években is úgy gondolta, hogy asszimilációval sem lehet megszabadulni a „cigányságtól”, negyede pedig „cigánynak” tekintette a roma családba beházasodó nem romát is – tehát hasonlóan „egy irányba zárt” cigánydefiníciót alkalmazott.¹¹

Purcsi Barna is szép számmal idézett cigányellenes megnyilvánulásokat a XX. század első feléből, ő azonban mintha jobban érzékelné az egyes források súlyát is. Egy demagóg újságíró egyetlen cikkcskéje vagy egy önjelölt „tanácsadó” „tervezete a cigánykérdés megoldására”, amely talán olvasatlanul landolt valamely minisztériumi irattárban – önmagában még nem bizonyít semmit. Egy főszolgabíró válasza a belügyminiszter 1928-as kérdésére, amely a járási vezetők nézeteit firtatta a cigánypolitikával kapcsolatban, már érdekesebb forrás. Ha ebben a válaszban az állt, „*hogy járásom területén aránylag kevés a cigány, [és] hogy e téren érdemleges tapasztalatokkal nem rendelkezem*” (37.), de a buzgó közszolgának kapásból akadt egy-két ötlete, például a cigányok ellátása kötelező arcképes igazolvánnyal, majd egy héttel később már részletes előterjesztést küldött – tanulságos. De igazán érdekessé attól válik ez a forrás, hogy megtudjuk: Endre László, akkori gödöllői főszolgabíró készítette, aki később, 1944-ben a magyar holokauszt egyik fő szerzője lesz.

Purcsi könyve az Endréhez kapcsolódó járási és később Pest megyei iratok elemzésével határozottan túllépett a funkcionalista megközelítés egyoldalúságain. Cigányellenességéből ugyanis – legyen az bármilyen durva, bármilyen elterjedt – még nem lesz automatikusan tömeggyilkosság. Más a helyzet viszont, ha egy belügyi államtitkár lesz rasszista, aki néhány hónap alatt több százezer „más fajúnak minősített” magyar állampolgárt küldött a haláltáborokba, s akiről tudjuk, hogy nemcsak a „zsidóság”, hanem a cigányság is kiemelten foglalkoztatta. Csak éppen Endre még a zsidók deportálását sem tudta befejezni, amikor Hor-

thy eltávolította posztjáról, s csak a nyilas puccs után került ismét helyzetbe – ismét a korábban említett időtényező szerepével találkozhatunk.

Tanulságos módon Purcsi gondosan elkerülte, hogy belemerüljön a „számháborúba”. Hosszasan – hatvanhat oldalon át – tárgyalta nem csak a „cigánykérdés” „megoldására” vonatkozó vadabbnál vadabb ötleteket a XX. század elejétől kezdve (15–81.), illetve, másfélszáz oldalon keresztül ismertette, számos forrásra hivatkozva, számokkal és becslésekkel kísérve az európai cigányság második világháborús katasztrófáját tucatnyi országban (90–247.). Ugyanakkor 1944 magyarországi eseményeire csak két oldalt szánt (82–84.), ahol került bármiféle számszerű becslést az áldozatokról. Szemlélete mégis a legmeggyőzőbb e sorok szerzője számára: eszerint tehát kimutatható, hogy a cigányokkal szemben gyilkos indulatok, szándékok, esetleg tervek is léteztek, azonban „*a magyarországi cigányság szerencséjére [az] ezek [realizálása felé tett] lépések elkéstek*” (83.).

De nem ez Purcsi könyvének egyetlen érdekes részlete: utolsó fejezete (FEKETE SZEMÉLYI IGAZOLVÁNY ÉS MUNKATÁBOR)¹² például kötelező olvasmány mindazoknak, akik akár a szocialista korszak rendészeti politikája, akár a magyarországi cigányság története iránt érdeklődnek. Az 1950-es évek belügyi iratainak tanulmányozása ugyanis meghökkentő folyamatosságokat tárt fel: egyrészt azt, amit egyes buzgó tisztviselők, mint például a már említett háborús bűnös, már évtizedek óta javasoltak a *cigányokkal kapcsolatban*, nevezetesen a fényképes személyi igazolvány és a központi lakásnyilvántartás bevezetését, ebben a korszakban megvalósult, csak éppen az egész népességre kiterjesztve. Ugyanakkor a leleményes szervek megtalálták a módját annak is, hogy az elvben univerzális intézményen belül megkülönböztessék a cigányok egy jelentős részét („*fekete személyi*”). Amelyről, a bürokratikus diktatúra nyelvhasználatának kitűnő példázataként, nemkülöpp sem lehetett leírni azt, hogy „*faji megkülönböztetés*” megnyilvánulása lett volna – legalábbis, amíg alkalmazták. 1962-ben viszont már a fent idézett kifejezést használta egy irat (261.) – amelyben a helytelen gyakorlat felszámolását jelentették.

Másrészt egyes – végül meg nem valósult – ötletek is ismerősnek tetszhetnek. 1952-ben, tehát alig néhány évvel a második világhábo-

rú után a Belügyminisztérium bűnügyi (!) osztálya javaslatot készített, elvileg „a kóborcigányok letelepítésére és munkára nevelésére”. Eszerint létre kellene hozni egy bizottságot, amely „megállapítaná és kijelölné az ország területén azokat a helyeket, ahová a szétszórtan élő kóborcigányokat a helyi tanácsok és rendőri szervek útbaindítanak illetve kísérik. [...] A BM... megszervezné a centralizált telepek rendőri ellenőrzését (őrsfelállítás) és tanácsi ellenőrzését, figyelemmel a cigányok kóborlási szenvedélyére. Kezdetben korlátokat emelnék a szabad mozgásuk előtt. A telephelyeken az üzemi étkeztetést megszerveznék... és a költségeket a munkabérekéből levonás útján biztosítaná. [...] A letelepedésre kijelölt helyeken a letelepedett cigányok a BM irányításával önálló tanácsot választanának. [...] A fiatalkorú kóborló személyeket... szakmai nevelőintézetekben vonnánk össze és szoktatnánk munkára... A kóborló gyermekeket pedig az Állami Gyermeknevelő Intézethez utalnánk a fennálló rendeletek szellemében. [...] Azt a kóborló személyt, aki annak ellenére, hogy munkaképes és mégsem dolgozik, hanem továbbra is kóborolva veszélyezteti a közbiztonságot, az internálótábor keretében felállított munkatáborokban gyűjtenék össze és szoktatnák termelő munkára”. (255–256.)

Visszatérve a Pharrajimosra: hogy a cigányellenes, a cigányokkal foglalkozó cikkek aránya olyan alacsony volt a két világháború közötti sajtóban vagy hivatalos iratokban, még egyáltalán nem jelenti azt, hogy a romák nem lehettek tömeggyilkosságok célpontjai. Ebből a szempontból is tanulságosak Purcsi leírásai a szovjetunióbeli vérengzésekről: tucatnyi forrást idézett cigányok legyilkolásáról, de a romák gyakorlatilag mindig felsorolások tagjaiként jelentek meg. Csak néhány kiragadott példa: „Az egységek parancsomra megkapták a feladatot, hogy támadják meg a banditákat és semmisítsék meg őket. Ellenség minden egyes bandita, zsidó, cigány és feltételezett bandita...” (142.); Göbbsel egy 1942-es megnyilvánulása szerint „a következő személyeket kell elpusztítani: 1. a zsidókat és a cigányokat feltétel nélkül, 2. továbbá azokat a lengyeleket, akiket...”, és így tovább (217–218.); egy tábori csendőrtiszt 1942-es levele szerint „mi nem alszunk itt. Minden héten 3-4 akció, egyszer cigányok, másszor zsidók, partizánok és más csöcselék”. (233.)

A mézárálás eszkáladásával a különböző „legyilkolható” kategóriák határai elmosódhattak (s könnyen válhatott belőlük „legyilkol-

landó”); Purcsi idézett például egy dokumentumot, amely arról szólt, hogy a Szovjetunióban kivégeztek egy egész cigány családot – mint partizánokat. A legifjabb „partizán” két hónapos volt (182.). Szita Szabolcs a Bársony–Daróczi-könyv részére írt hiánypótló tanulmányában (A ROMÁK EGYIK VESZTŐHELYE, A KOMÁROMI CSILLAGERŐD 1944 ŐSZÉN, 68–78.) szinte már szürreális példáját idézte ennek a felcserélhetőségnek: a komáromi rendőrkapitány 1944. november 20-án jelentette, hogy „a... bujdosó kommunista partizánok kézrekerítése végett a hajtó razziát megtartottam... Az állítólagos fegyveres partizánoknak nyoma sem volt, csupán a cigánytelepről állított elő több csavargó cigány, akik közül tíz egyen a fennálló bizalmas rendeletek értelmében a komáromi Csillagerődbe szállított védőőrizetbe vétel végett”.

A fent ismertetett könyvek mindegyike idézett legalább néhányat a két világháború közötti Népegészségügyben megjelent cikkekből. A folyóirat 1932 után a Belügyminisztérium hivatalos lapja volt, az itt publikáló szerzőkre – túlnyomó többségük tisztiorvos vagy orvos – tehát valamennyi „hivatalosság” is átsugárzódott, nem is beszélve a „tudományosság” aurájából. Lehet amellett is érvelni, hogy a lapba publikálókat alig érdekelte a cigányság – 1933 és 1938 között egyetlen ilyen tárgyú cikk sem közölték, 1939 és 1944 között pedig tizenhatot, a sok száz egyéb írás mellett. Lehet azonban azt is állítani, hogy az érdeklődés növekedésének tendenciája egyértelmű, illetve a cikkek szisztematikus elemzése a hangnem egyértelmű radikalizálódását mutatja.

Okályi Ákos 1942-es cikkét (Dr. Okályi Ákos: A CIGÁNYKÉRDÉSRŐL. Népegészségügy, 1942. 1160–1162.), amelyben „radikális megoldásokat” sürgetett: „az összes cigányok sterilizálása szükséges”, vagy „munkatáborokba való internálás, nemek szerint elkülönítve” – valamennyi fent említett szerző kiemelte (Karsai, i. m. 46.; Katz, 31. [mint „Okai”, az irodalomjegyzékben pedig mint „Okalyi A.”; Bársony–Daróczi, 24.; Purcsi, 69. [mint Okályi „Ágost”]). A doktor szerint a cigányság a „nemzet testén támadt növekvő rosszindulatú daganat”, s ideje, hogy „radikális műtéttel eltávolíttassék”. Ami ezt a cikket kiemelte a többi közül, az a sajátos kontextusa volt: Okályi Ákos a Tolna megyei Lengyel körörsöve volt. Ebben a községben 1944. november 30-án cigányokat gyilkoltak a helyi csendőrök minden felső

utasítás nélkül. Érdemes idézni a háború utáni hivatalos vizsgálat jegyzőkönyvét, mert ez a borzongtató dokumentum jól mutatja: a tömeggyilkosságokat legtöbbször nem a démonian gonosz, szinte nem e világi lények követik el, hanem gyakran hétköznapi emberek, akik disznótoros vacsorákon tárgyalják meg, hogyan irtsák ki embertársaik „zavaró” egyedeit.

„[A köztük lévő] jó viszony eredményeként 1944. november 29-én Timár elsőrendű vádlott disznótoros ebédre hívta meg Iványi volt csendőr alhadnagyot [közvetlenül a háború után a csendőrséget felszámolták, ezért valamennyi itt érintett csak „volt” csendőr – D. Cs.]. Étkezés közben Iványi volt csendőr alhadnagy felvetette, hogy a teveli csendőrőrs illetékességi területén vannak-e közértalmú cigány személyek, mert amennyiben ilyenek vannak, itt az alkalom a kivégzésükre. A cigány személyek kivégzésével Timár elsőrendű vádlott is egyetértett.”

Majd a leírás: a szovjet csapatok megérkezésekor az elsőrendű vádlott közölte beosztottaival, hogy el fognak menekülni, előtte azonban „a lengyeli cigánytelepülések lakóit ki kell végezni, mert lopnak, rabolnak és fosztogatnak”. A különítmény még aznap kiment a cigánytelepre, ahol megparancsolta az ott élőeknek, hogy sorakozzanak fel; de még mielőtt a sorakozó befejeződött volna, tüzet nyitottak, a menekülőkre „tovább lövöldöztek, sőt, a náluk lévő kézi gránátokat a lakásokba bedobálták. Ennek következtében Sárközi Margit 10 éves, Sárközi Julianna 18 éves, Sárközi János 14 éves, Sárközi Ilona 19 éves, Sárközi Ilona 3 éves, Sárközi Mihály 1 hetes, Sárközi Mária 4 éves, Sárközi József 6 éves, Sárközi Mária 21 éves, Petrovics Ágnes 70 éves, Sárközi Antal 7 éves, Sárközi Erzsébet 50 éves, Sárközi Mária 1 éves és Sárközi Aranka 16 éves személyek a helyszínen meghaltak, míg Sárközi Sándorné, Sárközi Anna, Kalányos Katalin és Sárközi János polgári személyek testi sérülést szenvedtek.” (Szita, i. m. 68.)

Jegyzetek

1. Félutcatnyi példát idéz: Karsai László: A CIGÁNYKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON, 1919–1945. ÚT A CIGÁNY HOLOCAUSTHOZ. Cserépfalvi, 1992. 86–98.
2. Szita Szabolcs (szerk.): TÉNYEK, ADATOK A CIGÁNYOK

HÁBORÚS ÜLDÖZTETÉSÉNEK (1939–1945) TANINTÉZETI FELDOLGOZÁSÁHOZ. Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, 2000.

3. Bernáth Gábor (szerk.): PORRAJMOS. ROMA HOLOCAUST – TŰLÉLŐK EMLÉKEZNEK. Roma Sajtóközpont, 2000.

4. S kifejezetten csalódott, amikor ezt nem teheti meg: „nem derül ki a szövegből, hogy zsidó-e”, írta egy kortárs német értelmiséggel kapcsolatban (146.).

5. Az ÚT A CIGÁNY HOLOCAUSTHOZ alcímű könyv előszavában röviden vázolta a zsidók és romák világháborús üldöztetésének különbségeit, majd feltette a kérdést: „Jogosult-e egyáltalán cigány-Holocaustról beszélni ilyen körülmények között? Úgy vélem, igen.” (11.)

6. „A falu irányítói... bujkálnak, óvatos, gyöngye, periférikus embereknek mutatják magukat. De ez csak az explicit szint. A mélyebb rétegeket is látva kiderül, hogy ez a rejtőzködés egyfajta »rejtett főhadiszállásbeli gyűlés«, ahonnan parancsokat juttatnak ki a terepen szolgáló katonákhoz...” (101.) Annnyira ügyesen bujkálnak, hogy jómagam semmilyen rájuk utaló jellel nem találkoztam Katz szövegeiben.

7. „...a rendező nem követelt semmit a falu kormányzóitól, sőt még csak kényelmetlen kérdéseket sem tett fel... Áthaladt a falu belsejének határára a konfliktusok vagy bármiféle centrum-periféria harc elkerülésével.” (102.) „Jancsó... együttműködött a titok megőrzésében... gyakorlatilag a falu lakói közé tartozott, áthaladt befelé a határon, és vigyázott rá, hogy ne érhesse folt őket.” (104.)

8. Katz szerint a filmben „nem történik semmiféle szóbeli vagy bármilyen más utalás a riportert roma voltára” (109.). A TEMETETLEN HOLTAK Bársony–Daróczy könyvében közölt forgatókönyvében azonban szerepelt egy párbeszéd, amikor a riportertalan egyenesen azt kérdezte Daróczy Ágnestől: nem ő az egyik áldozat lánya? „Ne haragudjon, mert olyan fekete. – Fekete vagyok és cigány ember is...” – válaszolta a riportertnő. (124.)

9. „A magyarországi cigányok 1944-es történetével foglalkozó cikkeiben, tanulmányokban eddig egy kérdést mindenki óvatosan próbált megkerülni: nevezetesen, hogy mikor vitték el, mikor deportálták a cigányokat? A zsidók előtt, a zsidókkal együtt vagy a zsidók után? A kérdésre válaszolni lehet pusztán az 1944-es vidéki sajtó híradásai alapján is. A cigányokat azokról a területekről, ahonnan egyáltalán elvitték, csak a zsidók deportálása után hosszú hónapokkal távolították el.” (Karsai, 86.)

10. Pomogyi László: CIGÁNYKÉRDÉS ÉS CIGÁNYÜGYI IGAZGATÁS A POLGÁRI MAGYARORSZÁGON. Osiris–Századvég, 1995. 141.

11. Hann Endre–Tomka Miklós–Pártos Ferenc: A KÖZVÉLEMÉNY A CIGÁNYOKRÓL. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1979.

12. Külön cikként megjelent: *Beszélő*, 2001. június. 26–37.

Dupcsik Csaba